

Mihailo Laskaris. *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji, prilog istoriji vizantiskosrpskih odnosa od kraja XII do sredine XV veka, diatriba na didaktičku, Beograd 1926, eis 80n seel. 138.* (Αἱ βυζαντιδὲς πριγκίπισσαι ἐν τῇ μεσαιωνικῇ Σερβίᾳ, σερβιστί).

Ὁ πρό τιнос διορισθεὶς Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Μ. Λάσκαρης ἐξέδωκε περισπούδαστον ἔργον ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον σερβιστί. Κατ' ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου του, εὐμενῶς γενομένην μοι ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἐξετάζονται ἐν αὐτῷ αἱ σχέσεις τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας μετὰ τῶν Σέρβων κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἐν τῷ πλαίσιῳ τῶν γάμων τῶν Σέρβων βασιλέων μετὰ βυζαντιδῶν πριγκιπισσῶν. Ὡς δεικνύει ὁ κ. Α. οἱ γάμοι οὗτοι ἔσχον μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὰς πολιτικὰς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῶν Σέρβων· ἀλλὰ καὶ ὑπὸ πνευματικὴν ἔποψιν δὲν ἔμειναν ἄνευ ἐπιδράσεως. Ἡ ἀπομίμησις π. χ. τῆς βυζαντινῆς ἐθιμοτυπίας ἐν τῇ σερβικῇ αὐτῇ, ἦν μαρτυρεῖ ὁ Θ. Μετοχίτης καὶ ὁ Ν. Γρηγοράς ἐξηγεῖται κυρίως ἐκ τῶν ἡγεμονικῶν τούτων γάμων. Χαρακτηριστικὰ εἶνε καὶ τὰ ἀρχαιότερα σερβικὰ νομίσματα μεθ' ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν, περὶ ὧν πλείονα κατωτέρω. Τέλος μὲ τοὺς ἡγεμονικοὺς τούτους γάμους εἰς στενὴν εὐρίσκεται ἰσχὺν καὶ ἡ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ΙΕ'. αἰῶνος μεγάλη μετανάστευσις ἐπιφανῶν Ἑλλήνων εἰς Σερβίαν, ἀνάλογος πρὸς τὴν εἰς Ἰταλίαν καὶ ἀργότερον εἰς Ρωσσίαν ἑλληνικὴν μετανάστευσιν περὶ τὰ τέλη τοῦ μεσαίωonos.

Αἱ βυζαντιδὲς πριγκίπισσαι, αἵτινες ἀνέβησαν εἰς τὸν σερβικὸν θρόνον, ὑπῆρξαν ἐν συνόλῳ ἐπτά. Ἡ πρώτη ἦτο ἡ Εὐδοκία, θυγάτηρ τοῦ αυτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1195 - 1203), ἣτις ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ της Ἰσαακίου ἐνυμφεύθη περὶ τὸ 1190 τὸν υἱὸν τοῦ μεγάλου ζουπάνου Νεεμάν, τὸν κατόπιν βασιλέα Στέφανον (1195 - 1228). Ὁ γάμος οὗτος ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν μακρὰν περίοδον τῶν πολέμων τῶν Σέρβων ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου, πολέμων, οἵτινες μετὰ τὸν θάνατον Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (1180) κατέληξαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Σέρβων ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐπικυριαρχίας. Ἀποτέλεσμα τοῦ γάμου τούτου ὑπῆρξεν ὅτι ὁ Στέφανος, ὁ δευτερότοκος υἱὸς τοῦ Νεεμάν, τιμηθεὶς μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ σεβαστοκράτορος, ἔγινε διάδοχος τοῦ σερβικοῦ θρόνου ἀντὶ τοῦ πρωτοτόκου Βόλκου· καὶ κατώρθωσε μὲν ὁ Βόλκος τῇ βοήθειᾳ τοῦ καθολικοῦ στοιχείου καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγγαρίας Ἐμερίχου νὰ ἐκδιώξῃ τὸν ἀδελφόν του καὶ νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχὴν (1202) ἀλλ' ἐπὶ βραχὺ μόνον διάστημα. Ὀλίγον πρὶν ὁ Στέφανος, νομίζων ὅτι διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τῆς Εὐδοκίας θὰ κατέπαυε τὴν ἀντιπολίτευσιν τοῦ καθολικοῦ στοιχείου καὶ τοῦ Πάπα, τὴν ἀπέπεμψε. Τὴν περὶ τῆς ἀποπομπῆς ταύτης ἀφήγησιν τοῦ Νικήτα Ἀκομινάτου (ἐκδ. Βόνν. σ. 704) ἐξετάζει λεπτομερῶς ὁ κ. Α. (σ. 24-31). Ὡς γνωστὸν ὁ Α. Μηλιαράκης (Ἱστορ. τοῦ Βασ. τῆς Νικαίας

σ. 630 - 640) διΰσχυρίσθη ὅτι ὁ Νικήτας δὲν ἔκαμνε λόγον περὶ ἀπιστίας τῆς Εὐδοκίας ὡς καὶ οἱ παλαιότεροι ἱστορικοί, ἀλλ' ἀπλῶς περὶ νοσήματος αὐτῆς, ὁ κ. Λ. ὅμως ἐπιστᾶ τὴν προσοχὴν ἐπὶ δύο ἐτέρων χωρίων τοῦ Νικήτα, ἅτινα διέλαθον τὸν Μηλιαράκη καὶ εἰς τὰ ὁποῖα οὗτος ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ ἀπιστίας τῆς Εὐδοκίας. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι τὸ νόσημα (ψώρα) τῆς Εὐδοκίας ὑπῆρξε μόνον ἢ ἐπίσημος δικαιολογία διὰ τὸ διαζύγιόν της, τὰ δὲ περὶ ἀπιστίας ὑπὸ τοῦ Νικήτα ἀφηγούμενα, ἂν δὲν εἶνε ὁ πραγματικὸς λόγος, πάντως ὅμως εἶνε ἢ ἠγῶ τῶν ἐν Κων/πόλει λεχθέντων εἰς βάρος τῆς Εὐδοκίας. Περαιτέρω ὁ κ. Λ. παρακολουθεῖ μετὰ πολλῆς λεπτομερείας (σ. 31 - 37) τὴν τύχην τῆς Εὐδοκίας μετὰ τὴν ἐκ Σερβίας ἀναχώρησίν της. Ὡς γνωστόν, αὕτη ἔλαβεν εἰς δευτέρον γάμον Ἄλέξιον τὸν Ε΄ τὸν Μούρτζουφλον, κατόπιν δὲ τὸν Λέοντα Σγουρόν, τοῦ ὁποῖου μάλιστα, ὡς δεικνύει ὁ κ. Λ. (σ. 37) καὶ ἐπέζησε.

Τὸ δευτερόν κεφάλαιον τοῦ βιβλίου εἶνε ἀφιερωμένον εἰς τὴν Ἄνναν, τὴν θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορος Θ/νίκης Θεοδώρου καὶ σύζυγον τοῦ βασιλέως τῆς Σερβίας Στεφάνου Ραδοσλαύου (1228 - 1234), τοῦ υἱοῦ τῆς Εὐδοκίας, ὁ χρυσοῦς δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος τῆς ὁποίας διεσώθη μεθ' ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς μελετηθείσης ὑπὸ τῶν Κρούμβαχερ, Κουγέα, Βέη καὶ Παππαδημητρίου. Χαρακτηριστικὸν εἶνε τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν τῷ σερβιστῷ συντεταγμένῳ διπλώματί του πρὸς τοὺς Ῥαγουζαίους (τοῦ 1234) ὁ Στέφανος ὑπογράφεται ἑλληνιστῶς «Στέφανος ῥῆξ ὁ Δούκας». Ἐν ἐκ τῶν σπουδαιότερων σημείων τῆς διατριβῆς τοῦ κ. Λ. (σ. 44 - 47) εἶνε τὸ ἀφιερωμένον εἰς τὰ νομίσματα τοῦ Στεφάνου Ραδοσλαύου. Ἐσχάτως δῆλα δὴ οἱ Γερμανοὶ νομισματολόγοι Stockert καὶ Münsterberg, περιέγραψαν τρία χάλκινα νομίσματα μετὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς «Στέφανος ῥῆξ ὁ Δούκας, ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος». Ὁ Stockert ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι τὰ νομίσματα ταῦτα εἶνε τοῦ Σέρβου βασιλέως Στεφάνου Ραδοσλαύου, ὁ δὲ κ. Λ. παρέχει πειστικωτάτην ἀπόδειξιν περὶ τούτου· παρετήρησε δηλαδὴ ὅτι τὰ νομίσματα ταῦτα εἶνε ἀπομίμησις τῶν νομισμάτων τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Ἄλεξίου τοῦ Γ΄, οὗτος ὁ Ραδοσλαῦος ὑπῆρξεν ἕγγονος. Προσέτι ὁ κ. Λ. δεικνύει τὴν μεγάλην σπουδαιότητα τοῦ εὐρήματος τούτου, πρᾶγμα ὅπερ οἱ Γερμανοὶ νομισματολόγοι παρέλειψαν νὰ πράξουν· μέχρι τοῦδε δῆλα δὴ ἐνομιζέτο ὅτι τὰ ἀρχαιότερα σερβικά νομίσματα ἦσαν τὰ τοῦ βασιλέως Στεφάνου Δραγουτίνου (1276 - 1316) ἐν ᾧ πράγματι πρῶτα εἶνε κατὰ ἡμῖς μάλιστα αἰῶνα προγενέστερα τὰ τοῦ Ραδοσλαύου.

Ὁ Σέρβος χρονογράφος Θεοδόσιος διηγεῖται μίαν ἀρκετὰ ῥωμαντικὴν ἀφήγησιν περὶ τῆς Ἄννης. Ἀφ' οὗ ἐξειδιώχθη ὁ Ραδοσλαῦος τοῦ θρόνου ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Βλαδισλαύου (1234 - 1243) κατέφυγεν εἰς Δυρράχιον μετὰ τῆς συζύγου του, ἥτις τὸν ἐγκατέλιπε χάριν τοῦ Φράγγου μεγιστάνος, ὅστις διώκει τὴν πόλιν καὶ ὅστις ἠπειλήσεν ὅτι θὰ φονεύσῃ τὸν Ραδοσλαῦον. Ὁ Ραδοσλαῦος, ἵνα σωθῆ, κατέφυγεν εἰς Σερβίαν, ὅπου ὁ θεῖός του, ὁ ἅγιος

Σάββας, τὸν ἔκειρε μοναχόν, μετονομάσας αὐτὸν Ἰωάννην. Ὁ κ. Λ. ὅμως ἀποβλέπων καὶ εἰς ἄλλας ἀνακριβείας περιεχομένας ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Θεοδοσίου, ὅπερ ἐγράφη ὀλόκληρον αἰῶνα μετὰ τὰ γεγονότα, καὶ ἀφ' ἑτέρου σιγριζόμενος ἐπὶ τῶν σερβικῶν «Συνοδικῶν» εἰς τὰ ὁποῖα ἡ βασίλισσα Ἄννα ἀναφέρεται παρὰ τὸν βασιλέα μοναχὸν Ἰωάννην, προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὀλόκληρος ἡ ἀφήγησις αὕτη τοῦ Θεοδοσίου εἶνε ἀνακριβής καὶ ὅτι ἡ Ἄννα ἀπέθανεν ἐν Σερβίᾳ.

Ἡ τρίτη τῶν πριγκιπισσῶν ὑπῆρξεν ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ βασιλέως Στεφάνου Οὔρεσι τοῦ Β' (1282-1321) θυγάτηρ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Ἀγγέλου τῆς Θεσσαλίας. Περὶ ταύτης δὲν γνωρίζομεν τίποτε, οὔτε καὶ τὸ ὄνομά της. Παραλείπων ὅθεν τὴν πρώτην ταύτην σύζυγον τοῦ Οὔρεσι ὁ κ. Λ. ἀφιερώνει τὸ τρίτον κεφ. εἰς τὴν τετάρτην σύζυγον τοῦ Οὔρεσι τὴν Σιμωνίδα. Ὁ γάμος αὐτῆς ἐπεράτωσε τὸν εἰκοσαετῆ πόλεμον τοῦ Οὔρεσι ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου, διαρκούντος τοῦ ὁποίου οἱ Σέρβοι κατῴρθωσαν νὰ κατακτήσωσι μέγα μέρος τῆς Μακεδονίας. Τὸ Βυζάντιον, ἀπασχολημένον μὲ τὸν ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀγῶνα ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ δὲν κατῴρθωσε νὰ ὑπερασπίσῃ δεόντως τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας. Τότε ὁ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος ὁ Β' (1282-1328) ἀπεφάσισε νὰ συνάψῃ εἰρήνην μετὰ τῶν Σέρβων καὶ νὰ ὑπανδρεύσῃ τὴν πενταετῆ του κόρην Σιμωνίδα μὲ τὸν τεσσαρακονταετῆ Οὔρεσιν (1299). Τὸν γάμον διεπραγματεύθη ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, οὗτινος μάλιστα διεσώθη ἐκτενὴς «πρεσβευτικὸς» περὶ τῆς εἰς Σερβίαν ἀποστολῆς του. Χάρις εἰς τὸν «πρεσβευτικὸν» τοῦτον καὶ τὸν ἱστορικὸν Παχυμέρη ὁ κ. Λ. κατῴρθωσε νὰ δώσῃ ζωηρὰν καὶ λεπτομερῆ εἰκόνα τῶν διεπραγματεύσεων τούτων (σ. 56-66). Καθ' ὅλου εἰπεῖν ὁ γάμος οὗτος ὑπῆρξε διπλωματικὴ νίκη διὰ τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον ἐπωφεληθὲν τῆς ἔχθρας μεταξὺ τοῦ Οὔρεσι καὶ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ συμβασιλέως του Στεφάνου Δραγουτίνου, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνεγνώρισε «λόγῳ προικῶς» ἐν μέρος μόνον τῶν κατακτήσεων τοῦ Οὔρεσι, βορείως δηλαδὴ τῶν πόλεων Ἀχρίδος, Περλεπέ καὶ Βελεσσῶν, αἵτινες ἔμειναν εἰς χεῖρας τῶν Βυζαντινῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατῴρθωσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εἰρήνην παρὰ τὰ σερβικὰ σύνορα, καίτοι, ὡς δεικνύει ὁ κ. Λ., αἱ καλαὶ σχέσεις διεκόπησαν καὶ μετὰ τὸν γάμον τοῦτον δις (σ. 78-79) ἀλλὰ παροδικῶς, ὡς φαίνεται, ἀφ' οὗ ἄργότερον εὐρίσκομεν σερβικὸν ἀπόσπασμα πολεμοῦν ἐναντίον τῶν Τούρκων παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Βυζαντινῶν (σ. 77). Ἡ ἀφήγησις τοῦ Γρηγοῦρα, καθ' ἣν ὁ Οὔρεσις ὤρισεν ὡς διάδοχον τοῦ σερβικοῦ θρόνου πρῶτον τὸν Δημήτριον καὶ κατόπιν τὸν Θεόδωρον, μαρκήσιον τοῦ Μομφερράτου, ἀμφοτέρους ἀδελφοὺς τῆς Σιμωνίδος, οἵτινες ἦλθον εἰς Σερβίαν, ἀλλὰ δὲν ἠθέλησαν νὰ μείνωσι διὰ τὸ δυσάρεστον τῆς ἐκεῖ διαμονῆς, ἐλέγχεται ὑπὸ τοῦ κ. Λ. ἐν μέρει ἀνακριβῆς (σ. 71-75). Ὁ μὲν Δημήτριος ἦλθε πράγματι εἰς Σερβίαν ὡς διάδοχος τοῦ θρόνου— περὶ τοῦτου μαρτυρεῖ καὶ χωρίον τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ— ἀλλ' ὁ Θεόδωρος δὲν

μετέβη ποτέ, διότι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εὐρίσκοτο ἐν Ἰταλίᾳ. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ τὴν Σιμωνίδα, αὕτη, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της (1321) ἐπέστρεψεν εἰς Κων/πολιν καὶ ἐγένετο μοναχὴ· διὰ τελευταίαν φορὰν μνημονεύεται τῷ 1336.

Τὸ τέταρτον κεφάλαιον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν Μαρίαν Παλαιολογίναν, σύζυγον τοῦ βασιλέως Στεφάνου Οὔρεσι τοῦ Γ' (1321 - 1331). Ἐνταῦθα ὁ κ. Α. ἐπωφελήθη τῆς ἀφιγήσεως τοῦ Γρηγοῦρα περὶ τῆς εἰς Σερβίαν πρεσβείας του, ἧς ἐν μέρος, ἄγνωστον μέχρι τοῦδε, τελευταίως ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ St. Bezdekī ἐν τῇ Ephemeris Dacoromana. Τὸ μέρος τοῦτο ἐπανεκδίδει ἐν ἐπιμέτρῳ ὁ συγγραφεὺς μετὰ πλουσιωτάτων σημειώσεων. Κατ' ἀντίθεσιν δὲ πρὸς τὴν σήμερον ἐπικρατοῦσαν γνώμην, καθ' ἣν ἡ Μαρία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της (1331) ἐνυμφεύθη τὸν δεσπότην Ἰωάννην Λίβερρον, προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ, στηριζόμενος ἐπὶ σερβικῆς ἐπιγραφῆς, ἧς μόνον ἐν μέρος δυστυχῶς διεσώθη, ὅτι αὕτη ἐγένετο μοναχὴ καὶ ὅτι ἀπέθανε τὴν 7 Ἀπριλίου 1355. Ἐπομένως κατὰ τὸν κ. Α. ἡ Μαρία ἢ Λιβερρίνα, γνωστὴ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐν Λεσνόβῳ μοναστηρίου καὶ τῆς ὁποίας ἡ προσωπογραφία δημοσιεύεται καὶ ὑπὸ Millet (*L'ancien art serbe*, σελ. 28) δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ εἶνε ἡ Μαρία Παλαιολογίνα.

Ἐἰρήνη ἡ Καντακουζηνή, σύζυγος τοῦ δεσπότη Γεωργίου Μπραγκοβιτς (1427 - 1456), ζῆ ἀκόμη εἰς τοὺς θρύλους τοῦ σερβικοῦ λαοῦ. Ἄλλ' ὁ πραγματικὸς της ῥόλος ἔχει μεγαλοποιηθῆ ὑπὸ τῶν Σέρβων ἱστορικῶν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀκριβῶς τῶν λαϊκῶν παραδόσεων. Ὁ κ. Α. προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερον τὴν ἐπίδρασιν τῆς πριγκιπίσσης ταύτης καὶ τοῦ ἀδελφοῦ της Θωμᾶ ἐπὶ τῶν κυβερνητικῶν ὑποθέσεων ἐπὶ τῇ βάσει ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου τῆς Ραγούζης, διὰ πρώτην φορὰν ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιουμένων (σελ. 111-112).

Πολὺ μεγαλείτερος ὑπῆρξεν ὁ ῥόλος τῆς Ἑλένης Παλαιολογινης θυγατρὸς τοῦ δεσπότη τῆς Πελοποννήσου Θωμᾶ καὶ συζύγου τοῦ δεσπότη τῆς Σερβίας Λαζάρου (1456 - 1458). Ὅταν ἡ δωδεκαετὴς πριγκίπισσα ἀνεχώρησε τῷ 1446 ἐκ Γλαρέντζας, ἵνα μεταβῇ εἰς Σερβίαν, διήλθε διὰ Ραγούζης, ὅπου διέμεινεν ὀλίγας ἡμέρας. Εἰς τὰ ἀρχεῖα μάλιστα τῆς πόλεως ταύτης διεσώθη λίαν περιεργον καὶ ἐνδιαφέρον πρόγραμμα τῆς ὑποδοχῆς καὶ τῶν ἐορτῶν, αἵτινες ἔλαβον χώραν πρὸς τιμὴν τῆς Ἑλένης. Αὕτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της, κατῴρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ εἰς χεῖράς της τὴν ἐξουσίαν ἀνακηρύξασα δεσπότην τὸν τυφλὸν της ἀνδράδελφον Στέφανον καὶ ῥίψασα εἰς εἰρκτὴν τὸν ἐπικίνδυνον ἀντίπαλον μέγαν βοεβόδαν Μιχαήλ, ὅστις κατήγετο ἐκ τοῦ τελευταίου Καίσαρος Φιλανθρωπινῶ τῆς Θεσσαλίας καὶ προσεπάθει νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχὴν τῇ βοηθείᾳ τῶν Τούρκων. Ἡ πρᾶξις ἐννοεῖται αὕτη ἐξώργισε τὸν Σουλτάνον, ἡ δ' Ἑλένη προσεπάθησε νὰ εὕρῃ συμμάχους ἐν τῇ Οὐγγαρίᾳ καὶ τῇ Βοσνίᾳ. Τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως τῆς Βοσνίας Στέφανον ὑπάνδρευσε μετὰ τῆς θυγατρὸς της Μαρίας καὶ ἀνεκήρυξε δεσπότην Σερβίας, ἐλπίζουσα διὰ τῆς ἐνώσεως τῆς Σερβίας μετὰ τῆς Βοσνίας νὰ ἀποσοβῆσῃ τὸν

τουρκικὸν κίνδυνον. Ἀλλὰ ὁ Μωάμεθ ὁ Β΄ ἐξεστράτευσεν αὐτοπροσώπως ἐναντίον τῆς Σερβίας καὶ τὴν 20 Ἰουνίου 1459 ἡ πρωτεύουσα Σμεντέρεβον ἔπεσεν εἰς χεῖράς του. Ὁ κ. Λ. ἐκθέτει κατόπιν λεπτομερῶς (σ. 119-123) τὸν μετέπειτα βίον τῆς Ἑλένης, ἣτις ἀπέθανε τὴν 7 Νοεμβρίου 1473 ἐν Λευκάδι παρὰ τῷ γαμβρῷ της Λεονάρδῳ Γ΄ Τόκῳ.

Μία ἐκ τῶν κυριωτέρων ἐλλείψεων τοῦ βιβλίου τούτου εἶνε ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἐν τοιχογραφίαις καὶ μικρογραφίαις χειρογράφων διασωθείσας προσωπογραφίας ἐνίων ἐκ τῶν βυζαντίδων τούτων πριγκιπισσῶν, σπουδαῖον ἱστορικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν ὕλικὸν ἀμεσώτατα δὲ συναφὲς πρὸς τὴν διαφωτιστικὴν ἐργασίαν του. Ἐλπίζομεν ὅτι οὗτος θὰ πληρώσῃ τὸ κενὸν τοῦτο ἐν νέᾳ ἐκδόσει ἢ ἐπεξεργασίᾳ τοῦ ἔργου του· θὰ ἦτο δὲ εὐχῆς ἔργον ἂν ὁ κ. Λ. ἐξηκολούθει τὰς μελέτας του περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῶν Σέρβων καὶ μᾶς ἔδιδεν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν μίαν πλήρη ἱστορίαν τῶν σερβοβυζαντινῶν σχέσεων, ὅχι μόνον τῶν πολιτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πνευματικῶν, διότι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῆς τέχνης, τῆς γλώσσης, τῆς λογοτεχνίας, τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καὶ τῆς κρατικῆς ἀκόμη ὀργανώσεως τῶν Σέρβων κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑπῆρξε βαθυτάτη.

Γ. Α. Σ.